

## Tilburg University

### Markt, planning en menselijk gedrag

van de Klundert, T.C.M.J.

*Published in:*

Wending: Maandblad voor evangelie en cultuur

*Publication date:*

1970

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

*Citation for published version (APA):*

van de Klundert, T. C. M. J. (1970). Markt, planning en menselijk gedrag. *Wending: Maandblad voor evangelie en cultuur*, 24, 577-586.

#### General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

#### Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

## markt, planning en menselijk gedrag

Het kapitalistisch systeem wordt doorgaans geïdentificeerd met een marktstelsel, terwijl men voor het socialisme planning karakteristiek acht. Theoretisch-economisch beschouwd is dit een onjuiste voorstelling van zaken. De tegenstelling kapitalisme-socialisme berust op een onderscheid met betrekking tot de eigendom van de produktiemiddelen. In een socialistisch systeem, waar de produktiemiddelen de gemeenschap toebehooren, heeft men in beginsel de keuze tussen een strikt kwantitatieve planning van produktie en afzet enerzijds en de invoering van een marktmechanisme anderzijds. Bewezen kan namelijk worden, dat onder bepaalde beperkende veronderstellingen, beide mechanismen eenzelfde resultaat opleveren<sup>1</sup>. Toch zal men in een socialistische staat voor de centrale planning een belangrijke plaats willen inruimen, omdat het socialisme meer beoogt dan een efficiënte inrichting van het produktie-apparaat en een rechtvaardige verdeling van de goederen. Het gaat mede om een culturele hervorming, een vernieuwing van de mens, waardoor de rol van het individuele winstbejag wordt geminimaliseerd. Theorie is mooi, maar het zijn de feiten, die spreken. Deze erkenning dwingt in dit verband tot het stellen van de volgende vragen. Gaat het kapitalisme niet vanzelf en langs geleidelijke weg over in een soort van socialisme? Is een alternatieve ontwikkeling in het Westen mogelijk? Heeft de gang van zaken in de Sovjetunie niet duidelijk aangetoond, dat pogingen om het systeem van boven af te sturen in een onverkwikkelijk bureaucratisme moeten verzanden? Aan deze belangwekkende vragen kan men niet voorbijgaan ook al zal het antwoord erop onvolledig en tentatief dienen te zijn.

<sup>1</sup> Voor meer details kan worden verwezen naar J. Bénard, 'La théorie du calcul économique rationnel et la décentralisation de la planification socialiste', *Les Temps Modernes*, april 1967.

## W E N D I N G

### H E T K A P I T A L I S T I S C H S Y S T E E M I N H E T W E S T E N

Wat in de westerse economieën en in het bijzonder in de Verenigde Staten van Amerika het meest opvalt is de sterke concentratie in de sector van de industriële produktie. In een groot aantal bedrijfstakken nemen vier of hooguit acht ondernemingen meer dan 80% van de produktie voor hun rekening. De 50 grootste ondernemingen in de v s bezitten 33% van de industriële activa. En zo kan men doorgaan met de noemen van spectaculaire cijfers, die de concentratie illustreren.

Opgemerkt is wel, dat dergelijke cijfers de gebeurtenissen van een afgesloten verleden weerspiegelen. De concentratiegraad zou niet moeten toenemen. Nu is dat op zich niet zo verwonderlijk. Immers als er bijvoorbeeld slechts drie automobielfabrikanten meer over zijn mag men verwachten, dat de tegengestelde krachten elkaar voortaan in evenwicht houden. In een dergelijk geval worden ze gewoon alle drie voortdurend groter. Interessant blijft dan de vraag of het totale aandeel van de mammoetondernemingen in de economie een opgaande lijn vertoont. Gegevens hierover zijn moeilijk verkrijgbaar. Geruststellende verklaringen zijn daarentegen minder schaars. Het argument is, dat naarmate we rijker worden meer zal worden uitgegeven aan diensten en exclusieve luxe goederen, waardoor de grote concerns met hun op massa-produktie gericht apparaat relatief zullen achterblijven.

De concentratie-relativerende beschouwingen zijn tot op zekere hoogte tegenstrijdig. In de eerste plaats is er de suggestie, dat de agressiviteit van vroeger is verdwenen. De ondernemingen eten elkaar niet meer op de marktposities zijn niet langer onzeker. Het resultaat hiervan is, zo stelt men, dat iedere onderneming streeft naar behoud van zijn marktaandeel en niet meer tracht de concurrentie te vernietigen. In de tweede plaats wordt geponeerd, dat de betekenis van de kleine ondernemingen nu en in de toekomst niet onderschat mag worden. De mammoetondernemingen moeten wel degelijk rekening houden met een mogelijke aanslag op hun positie. Potentiële concurrentie is echter ook concurrentie.

De discussies spitsen zich vooral toe op de vraag naar de doelstelling van de grote concerns. Winstmaximalisatie achten velen een achterhaalde doelstelling. Zij stellen hiervoor begrippen als continuïteit, maximale groei of behoud van de relatieve marktpositie in de plaats. Aan de

zogenaamde 'managerial revolution' wordt in een dergelijke visie grote betekenis toegekend. Kort gezegd, komt deze revolutie neer op het elimineren van de invloed van de aandeelhouders. De kleine aandeelhouder is slechts geïnteresseerd in dividend. Hij kan de gang van zaken in de onderneming ook nauwelijks meer overzien en is afhankelijk van de mededelingen, die de directie kwijt wil. De leiding heeft zich via een geïnstitutionaliseerd systeem van coöptatie zelfstandig gemaakt. Dit houdt in, dat niet de kapitaaleigenaren maar de managers in de onderneming de toon aangeven. Voor laatstgenoemden is maximalisatie van de winst minder interessant. Zij genieten immers vaste salarissen, die zij zichzelf kunnen toekennen. Bovendien ontlenen zij hun prestige niet aan hun kapitaalbezit, maar aan de grootte en groeiomogelijkheden van de concerns die zij besturen.

Het is moeilijk te zeggen waar de wetenschap ophoudt en de apologie begint. Feit is in ieder geval, dat sommige auteurs de geschetste ontwikkeling in sociaal opzicht uitermate gunstig beoordelen. De kapitalist is vervangen door de manager en deze laatste verzoent op rechtvaardige wijze de tegengestelde belangen van aandeelhouders, consumenten en werknemers, zo heet het. Gewezen wordt verder op de steun van ondernemingen aan onderwijsinstellingen, stichtingen voor cultuur en recreatie, enzovoorts. Uitdrukkingen als 'social trusteeship' en 'soulful corporation' worden gebezigd om de sociale rol van de managers te onderstrepen. De 'managerial revolution' is in deze opvatting *het* liberale antwoord op de socialistische uitdaging.

De door Marx geïnspireerde economen hechten weinig geloof aan de stelling, dat de moderne onderneming los staat van het grootkapitaal. Onderzoekingen ter zake zijn echter zeldzaam, hetgeen vanwege de ontoegankelijkheid van het materiaal ook niet verwonderlijk is. De zienswijze, dat de ondernemingen naar een zo groot mogelijke winst streven vindt desondanks in bredere kring aanhang. Wat de ondernemingen in feite doen is namelijk gemakkelijker na te gaan. Bovendien blijft het concurrentie-argument geldig en dit wint nog aan kracht als men de zaken internationaal beziet.

In de praktijk is winstmaximalisatie niet louter een kwestie van rekenen, maar vooral van organiseren. Het uitbuiten en continueren van de mo-

## W E N D I N G

derne technologische ontwikkeling vereist planning, een aspect dat met name door de bekende Amerikaanse econoom Galbraith is gedramatiseerd<sup>2</sup>. Planning heeft voor de mammoetondernemingen naast interne ook externe aspecten. De consumenten moeten worden bewerkt, zodat grote hoeveelheden van de diverse produkten kunnen worden afgezet. Produktie op kleine schaal is niet lonend. In gestarte projecten worden grote sommen geld geïnvesteerd en men kan het zich niet veroorloven rustig af te wachten of de consument het produkt in kwestie zal opmerken en kopen. Naarmate het particuliere verbruik toeneemt wordt het evenwel moeilijker renderende projecten te vinden. De winsten moeten echter worden aangewend en het commerciële aspect gaat in de economie meer en meer domineren.

In vroegere tijden werd de produktie uitsluitend door de eisen van de techniek bepaald. Tegenwoordig spelen de verkoopmogelijkheden een belangrijke rol in het produktieproces. Dit impliceert, dat de werkelijke produktie- en verkoopkosten niet meer uit de boekhoudingen van de ondernemingen kunnen worden afgelezen. Weliswaar zal bij een inspectie van de boeken blijken hoeveel voor reclame is uitgegeven, maar de kosten van modelverandering zonder prestatieverbetering en van produktdifferentiatie zonder kwaliteitsverbetering kunnen niet op eenvoudige wijze worden bepaald. De ondernemingen voeren een totale oorlog en de vijand is de consument.

De mammoetondernemingen proberen weliswaar de omgeving naar hun hand te zetten, maar slagen daarin niet zonder hulp van de overheid. De ondernemingen kunnen namelijk ieder voor zich wel de vraag naar hun eigen produkten aanwakkeren, maar de koopkracht van de consument wordt door de interactie van alle economische processen bepaald. De zorg voor een stabiele ontwikkeling berust bij de overheid. Met behulp van het monetaire en budgetaire instrumentarium streeft de overheid sinds de tweede wereldoorlog naar een afstemming van de totale vraag op de produktiecapaciteit. De resultaten van het beleid waren overigens lang niet altijd succesvol. Door een verkeerde 'timing' bleek de politiek achteraf bezien in heel wat gevallen pro-cyclisch te zijn geweest. De

<sup>2</sup> J. K. Galbraith, *The New Industrial State*, London 1967.

betrekkelijk stabiele ontwikkeling na 1945 (lage gemiddelde werkloosheidspercentages) kan daarom niet worden toegeschreven aan het gevoerde beleid.

De gerealiseerde stabiliteit was in sterke mate afhankelijk van het niveau van de overheidsuitgaven in verhouding tot het nationale inkomen. Dit verhoudingsgetal was in de na-oorlogse periode aanzienlijk hoger dan voorheen. Nu kan men stellen, dat als de overheidsuitgaven geringer zouden zijn geweest de ruimte wel door particuliere uitgaven zou zijn opgevuld. Daarbij kan men dan – zeker voor een land als de Verenigde Staten – een vraagteken plaatsen. Afgezien hiervan is het evident, dat overheidsbestedingen een minder labiele factor vormen dan de van winstverwachtingen afhankelijke particuliere investeringen.

Niet alleen de omvang maar ook de samenstelling van de overheidsuitgaven verdient een nadere beschouwing. Wat daarbij onmiddellijk opvalt is de kwantitatieve en kwalitatieve betekenis van de defensie-uitgaven<sup>3</sup>. Deze uitgaven werken niet slechts stabiliserend, omdat zij inkomen genereren. Van belang is namelijk ook de wijze waarop dit gebeurt. De uitgaven voor defensie verzekeren een aanzienlijk en doorgaans conjunctureel kwetsbaar deel van het bedrijfsleven van een vaste afzet en hoge winsten. De belangen van overheid en bedrijfsleven vallen hier nauw samen. Dat dit niet onopgemerkt is gebleven, blijkt overigens uit de in de mode gekomen term 'militair-industrieel complex', welke niet uitsluitend op de Verenigde Staten van toepassing is. Ook elders in de westerse wereld wordt de ideologie van de koude oorlog terwille van economische belangen ondersteund.

Dit naargeestig verschijnsel is overigens slechts één symptoom van de meer algemene verstrengeling van overheid en bedrijfsleven. Een ander aspect is de financiering door de overheid van het technologisch speurwerk in de bedrijven. Geconstateerd kan worden, dat onderzoek en ontwikkeling in de meeste ondernemingen veelal gericht zijn op beschei-

<sup>3</sup> De vs geven hierbij uiteraard de toon aan. In 1966 bedroegen de uitgaven voor defensie in dit land 10,1 % van het netto nationaal produkt (tegen factor-kosten) oftewel 58 % van de lopende federale overheidsuitgaven. Voor Engeland bedroegen deze gegevens resp. 7,4 % en 29,7 % (Bron: *Yearbook National Accounts*, 1967, United Nations).

## W E N D I N G

den verbeteringen van bestaande produkten en produktietechnieken. Het bestede geld moet snel worden terugverdiend, hetgeen voor een bekend Oostenrijks econoom aanleiding was om van roofofbouw te spreken. Overigens wordt natuurlijk ook dankbaar gebruik gemaakt van de zogenaamde 'fall-out' van het onderzoek voor defensie en ruimtevaart. Voor de grote ondernemingen is alles wat verkoopbaar is acceptabel, of het nu afluisterapparatuur of onveilige auto's betreft.

Wij leven in de tijd van het georganiseerde kapitalisme en de organisatoren zijn de managers en de mensen achter de schermen van de mammoetconcerns. De ontwikkeling van de produktiekrachten en de daarmee gepaard gaande produktiviteitstijging leiden tot een voortschrijdende planning (Galbraith) en manipulatie (Marcuse). Het systeem gaat steeds meer totalitaire trekken vertonen. De werkelijke macht berust eerder bij General Motors, Dupont, Philips en al die andere industriële giganten dan bij nationale parlementen of vereenzaamde staatshoofden. Het stelsel is totalitair in zoverre massamedia en onderwijs in dienst staan van de privaateconomische belangen. Voor de massamedia betekent dit uniformering en vercommercialisering, terwijl op de universiteiten druk wordt uitgeoefend de studie efficiënt (dat wil zeggen puur vaktechnisch) in te richten.

Het kapitalistisch systeem bepaalt in belangrijke mate de cultuur en het menselijk gedrag. De consumenten wordt geleerd, dat technisch goede produkten niets meer waard zijn als de burens een nieuwer model bezitten. Wie het meeste goederen koopt en vernietigt geniet het meeste aanzien. De mens wordt gedegradeerd tot een verbruiksmachine. Aan de produktiezijde is het niet beter. Daar geldt: hoe gespecialiseerder hoe beter. Specialisten kunnen het geheel niet meer overzien en missen daarom het vermogen tot fundamentele kritiek. Zij vormen het 'menselijk kapitaal', dat de produktiemolen draaiende houdt.

Het onderwijs is desondanks de zwakste schakel in het geheel. Aan de universiteiten wordt namelijk een onder invloed van de welvaart 'vrij' opgevoede jeugd geconfronteerd met een uit eeuwenoude bronnen stammende 'subversieve' gedachtenstroom. De ontmaskering van het

conserverend karakter van de sociale wetenschappen, waartoe ook de economie behoort, wordt daardoor onvermijdelijk. De traditionele discussie verliest haar academisch karakter en gaat over in een strijd tegen gevestigde belangen aan de universiteit en elders. De Culturele Revolutie dient zich aan.

HET SOCIALISTISCH ALTERNATIEF

De acties, die met de Culturele Revolutie samenhangen, zijn op een fundamentele hervorming van het sociaal-economisch systeem gericht. Fragmentarische hervormingen zijn in deze visie niet acceptabel. Dit geldt *a fortiori* wanneer de voorgestelde veranderingen in feite tot een versterking van de bestaande orde zouden leiden. Een voorbeeld hiervan is de winstdeling. Door aan de arbeiders een aandeel in de winst toe te kennen, maakt men in feite kleine kapitalisten van hen. Fromm duidt deze situatie dan ook als super-kapitalisme aan<sup>4</sup>. De consumptie-maatschappij krijgt door de winstdeling juist een extra stimulans.

Over de hervorming van de structuur van de onderneming – om nog een voorbeeld te noemen – is heel wat gezegd en geschreven. De suggesties variëren van ondernemingsraden met adviserende bevoegdheid tot commissarissen algemeen belang. De discussie zal ongetwijfeld op deze voet worden voortgezet, maar biedt alle goede bedoelingen ten spijt weinig perspectieven. De moderne onderneming assimileert met gemak allerlei nieuwe constructies. Kritische geluiden binnen de organisatie stuiten bovendien af op het pantser van de economische imperatieven. De concurrentiekracht van de onderneming kan immers niet ongestraft worden verzwakt.

Weer een ander idee is de belasting op uitgaven voor reclame. De belangstelling voor deze gedachte is beperkt gebleven tot de kring van wetenschap bedrijvende economen. De gevolgen van een dergelijke maatregel zijn dubieus. De ondernemers zullen door middel van prijsverhoging proberen een belasting op reclame af te wentelen. De consument draagt dan de lasten en het beoogde effect blijft geheel of ten dele uit. Dit neemt niet weg, dat de belastingopbrengst door de overheid kan

<sup>4</sup> E. Fromm, *The Sane Society*, London 1956.



## W E N D I N G

worden aangewend voor een betere voorlichting van de consument. Daarbij kan men onder meer denken aan subsidiëring van onafhankelijke consumentenorganisaties.

Een belasting op uitgaven voor reclame is voor de grote ondernemingen, die het juist van de verkoopstimulering moeten hebben ondanks afwentelingsmogelijkheden uiterst onwelkom. Desondanks zal een dergelijke maatregel door de voorstanders van een fundamentele omwenteling als revisionistisch worden gebrandmerkt. Revolutionairen hebben meestal geen behoefte aan zeer concrete programmapunten. Voor hen geldt de dialectische eenheid van theorie en praktijk. De praktijk komt dan in westerse verhoudingen neer op een strijd om de democratisering van universiteiten en ondernemingen. Wat hieruit aan theorie te voorschijn komt kan *ipso facto* niet worden voorspeld. Het lijkt niettemin zinvol op zuiver speculatieve basis enkele problemen, die bij een alternatieve inrichting van de maatschappij rijzen, te bespreken. Aanknopingspunten hiervoor kunnen worden gevonden in het utopistisch denken enerzijds en de ervaring van landen met een centrale planning van de economie anderzijds.

Een noodzakelijke voorwaarde voor de inrichting van een maatschappij op socialistische grondslag is de gemeenschappelijke eigendom van de produktiemiddelen. Sinds de sociaal-democratische partijen de nationalisatie van produktiemiddelen uit hun programma's geschrapt hebben, wordt deze voorwaarde in brede kring als een anachronisme aangemerkt. Nationalisatie – overigens een ongelukkig gekozen term – is inderdaad geen panacee voor de oplossing van alle problemen. Anders gezegd: het is wel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde. Zonder een geplande inrichting van de economie in zijn geheel werkt nationalisatie, zoals de ervaringen in Engeland hebben geleerd, eerder averechts.

Centrale planning gaat echter gepaard met bureaucratisering van de samenleving. Dit leidt gemakkelijk tot een verstarring op economisch en cultureel terrein, zoals de ontwikkeling in de Sovjetunie laat zien. De economische aberraties nemen toe naarmate de produktiviteit stijgt en de vraag van de consument meer en meer bepalend wordt voor de produktiestructuur. Culturele verstarring treedt op, indien de aansporingen om aan de economische opbouw van de staat te werken ontaarden in

een dogmatische en repressieve ideologie. Hoewel dit gevaar altijd aanwezig is, lijkt het groter in een situatie van economische ontwikkeling, waarbij de consumptie van de levende generaties permanent wordt geminimaliseerd om snel te kunnen groeien (stalinisme).

In dit opzicht is de toestand in de westerse landen totaal verschillend. De huidige generatie dient niet in economische zin te worden opgeofferd aan toekomstige generaties, maar moet worden bevrijd van irrationele consumptiepatronen. Onder invloed van de Culturele Revolutie zullen daarom andere preferenties tot stand moeten komen. Tegelijkertijd dient het produktie-apparaat dan te worden aangepast. Voorlichting aan de consument dient op objectieve basis door onafhankelijke organen te geschieden. De communicatiemedia zouden zelfstandig moeten opereren (geen advertenties en andere bindingen aan de industrie) en de rationele inrichting van de samenleving kritisch dienen te begeleiden.

In materieel opzicht kan op deze wijze een grote standaardisering en overvloed van elementaire consumptiegoederen worden gerealiseerd, waardoor ruimte wordt geschapen voor de verwezenlijking van collectieve doeleinden (massale ontwikkelingshulp, herstructurering van de ruimte, vormingswerk op grote schaal, enzovoorts). Zware en onmenselijke arbeid kan zoveel mogelijk worden vermeden. In hoeverre en op welke wijze deze utopistische doelstellingen kunnen worden gerealiseerd, kan uiteraard niet voor eens en altijd worden vastgesteld. Toch zou het zin hebben om aan de hand van de bestaande kennis na te gaan welke alternatieven reeds nu of in de nabije toekomst verwezenlijkt zouden kunnen worden. Futurologische arbeid op een dergelijke schaal vereist echter een langdurige samenwerking in team-verband van een groot aantal specialisten. Hier ligt een belangrijke taak voor een werkelijk kritische universiteit.

Gestreefd zal moeten worden naar een gedecentraliseerde planning. Door het marktmechanisme in te schakelen kunnen de kosten van informatieverstrekking worden geminimaliseerd. Het stelsel werkt daardoor soepeler, zodat frustraties zoveel mogelijk worden vermeden. Daarbij zal een adequate vorm van zelfbeheer door de werknemers moeten worden gevonden. Dit is een uitermate belangrijk aspect. De eliminering van routinewerkzaamheden en vervelende arbeid zal slechts partieel moge-

#### W E N D I N G

lijk zijn. Om de vervreemding tegen te gaan, is dan een effectieve participatie van allen aan het totale bedrijfsgebeuren noodzakelijk.

Decentralisatie van de planning brengt zoals de gang van zaken in Joegoslavië illustreert ook gevaren met zich mede. Het marktmechanisme functioneert op basis van het streven naar maximale winst. Dit heeft zijn invloed op het menselijk gedrag (extremiteitshandelen) en opent de mogelijkheid tot partiële uitbuiting van de ene groep of regio door de andere. Monopolieposities moeten derhalve worden afgebroken. Het aanbod van goederen mag niet in handen van één groep gelegd worden, maar moet over diverse organisaties worden verspreid. Waar dit om technologische redenen niet mogelijk is, dient de prijsvaststelling centraal te geschieden.

Zelfbeheer impliceert, dat succesvol handelen moet worden beloond. Het extremiteitshandelen verkrijgt hierdoor meer dan alleen functionele betekenis. Het bezitsinstinct wordt aangemoedigd en de intermenselijke verhoudingen dreigen kapitalistische trekken te gaan vertonen. Om dit te vermijden zal de Culturele Revolutie een permanent karakter moeten krijgen zonder daarbij haar dynamisch elan te verliezen. Door de eeuwen heen heeft de mens in toenemende mate de weerbarstige natuur aan zijn wil onderworpen. Waarom zouden dan de 'natuurwetten' van de economie voor hem onoverkomelijke hindernissen voor een verdere humanisering van de samenleving zijn?